

Patterns of Muslim Women's Participation in Defensive Jihad during the Prophetic Era: Implications for Women's Role in the Contemporary World

Horieh Khodaei

Abstract

values occupies a legitimate and significant position. Nevertheless, the scope and forms of women's participation in religious and social defense, particularly during the Prophetic era, require closer examination. Using a descriptive-analytical approach based on library research, this study examines the presence and role of Muslim women in the fields of jihad and defense during the Prophetic era. It also analyzes women's capacities to advance religious objectives, with particular attention to selected aspects of the life and conduct of Fatimah al-Zahra. The findings indicate that although offensive military jihad is not considered an ordinary obligation for women under normal circumstances, women are not categorically excluded from the responsibility of defending religion and the Muslim community. Through their intellectual, cultural, theological, scholarly, and social capacities, women can contribute to strengthening religious foundations and providing effective support for the Muslim community. Accordingly, patterns of women's participation during the Prophetic era demonstrate the diversity of their defensive roles and may contribute to a better understanding of Muslim women's position and capacity to participate in comprehensive defense in the contemporary world. Any application of these findings to present circumstances, however, requires attention to differences in historical, social, and jurisprudential contexts.

Keywords: Muslim women; defensive jihad; comprehensive defense; Prophetic era; Fatimah al-Zahra; defensive jurisprudence; women's social role

أنماط مشاركة النساء في الجهاد الدفاعي في العصر النبوي ودلالاتها على دور المرأة المسلمة في العالم المعاصر

حوريه خديبي

الملخص

يحتلّ الدفاع في الفكر الفقهي الإسلامي، في مواجهة الاعتداء والتهديدات التي تستهدف النفس والكرامة والأرض والأموال والقيم الدينية، مكانةً مشروعةً ومهمّةً. ومع ذلك، فإنّ نطاق مشاركة النساء وأشكالها في الدفاع الديني والاجتماعي، ولا سيّما في العصر النبوي، تحتاج إلى مزيد من الدراسة الدقيقة. تعتمد هذه الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، بالاستناد إلى البحث المكتبي، لبحث حضور النساء المسلمات ودورهنّ في ميادين الجهاد والدفاع خلال العصر النبوي. كما تحلّل قدرات النساء على الإسهام في تحقيق الأهداف الدينية، مع التركيز على بعض أبعاد سيرة السيدة فاطمة الزهراء وسلوكها. وتبيّن النتائج أنّ الجهاد العسكري الابتدائي، وإن لم يُعدّ تكليفاً عادياً للنساء في الظروف الطبيعية، فإنّ النساء لا يُستبعدن استبعاداً مطلقاً من مسؤولية الدفاع عن الدين والمجتمع الإسلامي. فبإمكانهنّ، من خلال قدراتهنّ الفكرية والثقافية والعقدية والعلمية والاجتماعية، الإسهام في ترسيخ الأسس الدينية وتقديم الدعم الفاعل للمجتمع الإسلامي. وبناءً على ذلك، تكشف أنماط مشاركة النساء في العصر النبوي عن تنوّع أدوارهنّ الدفاعية، ويمكن أن تسهم في فهم مكانة المرأة المسلمة وقدرتها على المشاركة في الدفاع الشامل في العالم المعاصر. غير أنّ تطبيق هذه النتائج على الظروف الراهنة يتطلّب مراعاة الفروق بين السياقات التاريخية والاجتماعية والفقهية.

الكلمات المفتاحية: النساء المسلمات؛ الجهاد الدفاعي؛ الدفاع الشامل؛ العصر النبوي؛ فاطمة الزهراء؛ الفقه الدفاعي؛ الدور الاجتماعي للمرأة

الگوهای مشارکت زنان در جهاد دفاعی عصر نبوی و دلالت آن بر نقش زن مسلمان در جهان معاصر

حوریه خدایی
استاد حوزه و دانشگاه

khodaeihuri@yahoo.com

چکیده

در مواجهه با تهاجمات و تهدیدات همه‌جانبه (جان، ناموس، وطن، مال و مقدسات)، دفاع امری مورد تأیید همه ادیان و مذاهب، و در مکتب اسلام، ارزشمند و مقدس شمرده می‌شود. این تحقیق با روش توصیفی-کتابخانه‌ای، به بررسی حضور و نقش زنان مسلمان در عرصه‌های جهاد و دفاع در راستای پیشبرد اهداف دینی در عصر نبوی و بطور مشخص سیره حضرت زهرا (ع) می‌پردازد. یافته‌ها حاکی از آن است که گرچه وجوب مستقیم جهاد از دوش زنان برداشته شده است، اما دفاع از دین مختص مردان نیست. زنان با بهره‌گیری از ظرفیت‌های فکری، فرهنگی، عقیدتی و علمی خود، نقشی بسزا در تقویت این بنیان‌ها و همچنین پشتیبانی مؤثر از نیروهای رزمنده ایفا می‌کنند که این امر، گامی مهم در تحقق اهداف دینی محسوب می‌شود. کلید واژه: زن، دفاع، جهاد، جهاد دفاعی

۱- مقدمه

مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان همواره از دغدغه‌های مهم در اندیشه‌های بشری است. در منظومه فکری اسلام، با توجه به تفاوت‌های تکوینی زن و مرد، برای هر یک در چارچوب قوانین الهی مسئولیت‌ها و تکالیف متناسب تعیین شده است. بنابراین، تفاوت‌های میان زن و مرد به معنای کاستن از جایگاه زن نیست؛ بلکه موجب تنظیم نوع و محدوده کنش‌های اجتماعی و حقوقی او در جامعه اسلامی می‌شود.

بررسی سیره نبوی و فاطمی در تاریخ صدر اسلام نشان می‌دهد زنان در کنار سایر اقشار، در مقام بخش اثرگذار جامعه، با ایفای نقش‌های حمایتی و تبیین ارزش‌های دینی حضور داشته‌اند. این حضور مبتنی بر قواعدی مانند «تکلیف متناسب با ظرفیت»، «احترام به عناوین انسانی» و «صیانت از مصالح عمومی» است. در نتیجه، مشارکت زن در عرصه‌های گوناگون - در عصر حاضر نیز - می‌تواند با رعایت شرایط و ضوابط شرعی، در چارچوب مسئولیت‌های الهی به حمایت از دین و اقتدار جامعه دینی منتهی شود.

اهمیت این موضوع از آن جهت است که اسلام علاوه بر بیان جایگاه حقوقی زنان، نسبت به نقش آنان در صیانت از دین و ارزش‌های الهی نیز توجه دارد. در جنگ‌ها و رخداد‌های دفاعی صدر اسلام، نمونه‌هایی از حضور زنان در قالب دفاع، پشتیبانی، امداد رسانی و حتی حضور نظامی در پاسداری از حریم جامعه اسلامی دیده می‌شود؛ اموری که امکان تحلیل «حدود و امکان‌های مشارکت زنان در عرصه دفاعی و امنیتی» را فراهم می‌کند. از همین رو، پژوهش حاضر می‌کوشد

جایگاه مشارکت زنان در عرصه‌های دفاعی در عصر نبوی را با حفظ کرامت و ضوابط شرعی تبیین کند و سپس دلالت‌های آن را برای زمان حاضر استخراج نماید.

در ادبیات موضوع، آثاری مانند «زن، دین، سیاست» (زهرآیت‌اللهی) و «نقش زنان در تاریخ عاشورا» (علی قائمی)، و نیز مقالاتی چون «بررسی ابعاد فقهی نقش زنان در پشتیبانی دفاع مقدس» (خلیل‌الله احمدوند، ۱۴۰۰) و «مشارکت سیاسی زنان صدر اسلام» (نهل غروی نایینی، ۱۳۸۱) به ابعاد مختلف حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی - سیاسی و دفاعی پرداخته‌اند. با این حال، در بسیاری از این آثار، الگوهای مشارکت زن در «جهاد دفاعی» و تبیین دلالت‌های آن برای جهان معاصر به صورت منسجم انجام نشده است. پژوهش حاضر با اتکا به سیره نبوی و فاطمی و شواهد تاریخی صدر اسلام، نسبت میان جایگاه زن و تکلیف دفاعی را در چارچوب «دفاع از اسلام» روشن می‌سازد و با روش توصیفی به سؤال اصلی «الگوهای مشارکت زنان در جهاد دفاعی عصر نبوی و دلالت آن بر نقش زن مسلمان در جهان معاصر» پاسخ می‌دهد.

۲- ابعاد فقهی جهاد دفاعی و نقش زنان

جهاد، به معنای عام، تلاشی در راه خداست (مانند جهاد با نفس و زبان) و بدون جنبه نظامی است.

در معنای خاص، جهاد به دو نوع «ابتدایی» و آغاز جنگ علیه دشمنان خارجی، که مشهور فقهای شیعه آن را مختص زمان حضور معصوم می‌دانند. امام خمینی صرف رضای امام را برای این جهاد کافی نمی‌داند بلکه قائلند باید

امام اذن به جهاد داده باشد (خمینی ۱۴۱۰: ۷۲ / ۲). اگر آغاز حرکت نظامی به منظور مبارزه با تجاوز و ظلم دشمن، خواه کافریا مسلمان، باشد «جهاد دفاعی» نامیده می‌شود. این جهاد واجب است ولو بدون اذن امام (نجفی، ۱۳۶۲: ۲۱ / ۱۴؛ خویی، ۱ / ۳۷۳، ۳۷۹ و ۳۸۰؛ نجفی جواهری، ۱۳۶۲: ۲۴ / ۱۲۸ - ۱۲۰)

دفاع، حقی طبیعی و ارزشمند است که به دین و آیین خاصی اختصاص ندارد، بلکه همه دین‌ها و ملت‌ها آن را مسلم میدانند و مورد تأکید اسلام قرار گرفته است در قرآن کریم آیه «واعدوا لهم ما استطعتم من قوة...» (انفال / ۶۰) و دستور جهاد در آیه ۳۹ سوره حج «أذن للذين يقاتلون بأنهم ظلموا...» شامل همه مسلمانان، اعم از زن و مرد، می‌شود. همچنین، دفاع تنها محدود به بعد نظامی نیست و ابعاد فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را نیز در بر می‌گیرد که نیازمند فعالیت همه جانبه نیروها و تخصص‌هاست (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۹ / ۱۵۰). نقش زنان در تحقق اهداف چنین دفاعی بسیار تأثیرگذار است.

رویدادهای تاریخی در نتیجه کنش متقابل انسان‌ها به وجود می‌آید. در این میان همواره کنش نیمی از جامعه انسانی به دست زنان است. حضور زنان در جنگ‌های صدر اسلام، نه تنها در پشتیبانی، تدارکات، امداد رسانی، مداوای مجروحان، تشویق رزمندگان (از طریق سرود، تیز کردن شمشیر، آبرسانی، جمع‌آوری شهدا)، بلکه در شرایط بحرانی صحنه‌های نبرد و دفاع از اسلام نیز تأیید شده است (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۸ / ۳۳۴؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۸ / ۴۳۷) و بیانگر سیره نبوی در حضور فعال زنان در این عمل عبادی است.

امروزه با توجه به تهاجم دشمن علاوه بر بعد نظامی، در ابعاد عقیدتی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اخلاقی، دفاع نیز باید همه‌جانبه و بسیار فراتر و

گسترده تراز دفاع نظامی باشد. زنان با جایگاه خود به عنوان مادر، همسر، معلم و... می‌توانند در تقویت بنیان‌های فکری، فرهنگی، عقیدتی و علمی، در تحقق اهداف دفاعی، نقشی بسزا ایفا کنند. نمونه بارز دفاع همه‌جانبه، در جنگ تحمیلی هشت ساله و حضور زنان در خیابان‌ها و میادین در جنگ رمضان است. این الگوی حضور، که ریشه در سیره تاریخی نبوی و فاطمی زنان مسلمان دارد، می‌تواند مبنایی برای بازتعریف و تقویت نقش زن مسلمان در مواجهه با چالش‌های معاصر باشد.

۳- الگوهای عملی مشارکت زنان در جهاد دفاعی عصر نبوی

در عصر نبوی، زنان مسلمان با رویکردی همه‌جانبه، در عرصه‌های مختلف دفاعی مشارکت فعال داشتند. این مشارکت‌ها، فراتر از حمایت‌های صرف، شامل حضور مستقیم در میدان‌های نبرد، امدادسانی و حتی جهاد تبیین بود.

- نسیمه بنت کعب (ام عماره): در هفت غزوه حضور داشته، در نبرد احد و در دفاع از پیامبر ﷺ، از جمله کشتن قاتل پسرش مشارکت مستقیم داشته است. در غزوات خیبر، حنین و جنگ یمامه، و نقش او در قتل مسیلمه کذاب در منابع تاریخی ثبت شده است (ابن سعد بغدادی، ۱۴۱۰: ۸ / ۳۳۳؛ ابن هشام، بیتا، ۱۸ / ۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲ / ۱۹-۱۸۷).

- ام ایمن (برکه بنت ثعلبه): حضور در میدان جنگ احد، به منظور آبرسانی و مداوای مجروحین (قمی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۷۳۷).

- زُفیده اسلمیه (رفیده بنت سعد): در برخی غزوات مانند خندق، حضور داشت. از او به عنوان پیشگام خدمات پرستاری در اسلام یاد شده است (ر.ک:

ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸).

- امّ سلیم (رُمیصاء بنت ملحان): در جنگ اُحد و حنین برای امداد، پشتیبانی به صورت مسلح حضور داشت (ابن هشام، بیتا، ۳/ ۳۵۴).
 - امّ عطیه انصاریه (نُسیبه بنت حارث): همراه پیامبر خدا، در هفت غزوه حضور یافته است (مسلم، ۱۴۱۲: ۳/ ۱۴۴۷).
 - اسماء بنت یزید انصاریه: در غزوه خیبر، فتح مکه، جنگ یرموک نقش فعالی در میدان نبرد داشت و حتی با دشمنان جنگید و نه نفر را گشت (رک: ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۳/ ۶۹).
 - گروه‌های مختلف زنان در جنگ خندق مشارکت کرده و در رساندن آب و غذا به جهادگران کمک می‌کردند (رک: واقدی، ۱۴۰۹: ۲/ ۴۵۱).
 - حضرت فاطمه زهرا علیها السلام نیز نمونه آشکاری از مشارکت و مجاهدت در عرصه‌های مختلف است.
- این نمونه‌ها نشان می‌دهند که نقش زنان صحابی در دفاع، محدود به یک یا دو وظیفه نبوده، بلکه شامل ابعاد مختلف نظیر مشارکت مستقیم در نبرد، امدادرسانی و پرستاری، حمایت روحی و معنوی و جهاد تبیین در دفاع از ارزش‌ها و اصول اسلامی می‌شده است.

۴- ابعاد جهاد دفاعی در سیره حضرت زهرا علیها السلام: از پشتیبانی میدانی تا جهاد تبیینی

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در منابع روایی به عنوان شخصیتی الگوپذیر و معیار سنجش فضیلت معرفی شده‌اند (طوسی، ۱۳۸۳: ۲۸۶). این جایگاه، صرفاً ناظر به بُعد عبادی یا خانوادگی ایشان نیست، بلکه ناظر به کنش اجتماعی و

مسئولیت‌پذیری فعال در شرایط بحرانی نیز هست. از این منظر، سیره آن حضرت می‌تواند به مثابه مستندی تاریخی برای تحلیل جایگاه زن در جهاد دفاعی تلقی شود.

در غزه خندق، با تهیه غذا برای مجاهدان و پیامبر ﷺ، در شرایط محاصره و گرسنگی عمومی، نقش پشتیبانی راهبردی ایفا کردند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰/۲۴۵؛ تستری، ۱۴۰۹: ۱۰/۲۸۵). در اُحد نیز با انتقال آب و رسیدگی به مجروحان، از جمله مداوای جراحت پیامبر ﷺ، در تثبیت جبهه و تقویت روحیه رزمندگان مشارکت داشتند (قزوینی، ۱۳۸۴: ۱۶۸). در غزه احزاب برای امیرالمؤمنین و رسول خدا نان و غذا می‌بردند (طبری، ۱۳۵۶: ۴۷). در فتح مکه حضور داشته و در جریان بیعت زنان مشرک با پیامبر نیز حاضر بودند (واقعی، ۱۴۰۹: ۲/۸۳). حضور ایشان در غزوات، هرچند در قالب پشتیبانی و امداد رسانی، نشان می‌دهد که دفاع از جامعه اسلامی، مسئولیتی جنسیتی منفعل نبوده است.

همچنین حضور ایشان در وقایع سیاسی-اجتماعی پس از رحلت پیامبر ﷺ و ایراد خطبه‌های اعتراضی، مصداق روشنی از جهاد تبیینی در برابر انحراف ساختاری بود. از حیث نظری، این شواهد نشان می‌دهد که جهاد دفاعی در منطق اسلامی، دارای مراتبی است و مشارکت زنان در آن، بسته به شرایط، می‌تواند در سطوح پشتیبانی، درمان، تقویت روحیه و حتی مقاومت سیاسی تعریف شود. سیره حضرت زهرا علیها السلام مؤید آن است که دفاع از حق و کیان امت، تکلیفی اجتماعی است که در شرایط تهدید، زنان نیز در چارچوب ظرفیت‌ها و اقتضائات زمانه در آن سهیم‌اند. بدین ترتیب، الگوی فاطمی، پشتوانه‌ای تاریخی-هنجاری برای تبیین مشروعیت و ضرورت حضور مسئولانه زنان در عرصه دفاعی

به شمار می‌آید.

۵- الگوی کنشگری زنان در دفاع مقدس و جنگ رمضان

انقلاب اسلامی ایران با تکیه بر مبانی دینی، بازتعریفی هنجاری از جایگاه اجتماعی زن ارائه کرد؛ بازتعریفی که در اندیشه امام خمینی علیه السلام بر پیوند میان ایمان، مسئولیت اجتماعی و کنشگری فعال زنان تأکید داشت. در این چارچوب، زن مسلمان نه عنصر منفعل، بلکه کنشگری مؤثر در تحولات اجتماعی و سیاسی تلقی شد. یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تحقق این الگو، دفاع مقدس بود؛ رخدادی که مشارکت سازمان‌یافته و گسترده زنان را در سطوح مستقیم و غیرمستقیم به نمایش گذاشت.

۱- پشتیبانی: با توجه به طولانی شدن جنگ، فشارهای اقتصادی و محدودیت منابع، پشتیبانی مردمی به ضرورتی راهبردی تبدیل شد. زنان با حضور در ستادهای پشتیبانی، جمع‌آوری کمک‌ها، تهیه تدارکات و آماده‌سازی نیازهای رزمندگان، نقشی مؤثر در حفظ توان دفاعی و تقویت جبهه داخلی ایفا کردند. این مشارکت، صرفاً عاطفی نبود، بلکه بخشی از سازوکار بسیج اجتماعی در شرایط تهدید به شمار می‌رفت.

در جنگ رمضان نیز همین الگو استمرار یافت. حضور مستمر و سازمان‌یافته زنان در پشتیبانی مالی و معنوی رزمندگان، نمونه‌ای از نهادینه شدن فرهنگ جهادی در بستر اجتماعی بود. تحلیل این تجربه نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی و شبکه‌های مردمی مبتنی بر انگیزه‌های دینی، نقشی اساسی در پایداری دفاعی ایفا کردند و زنان در شکل‌گیری و تداوم این شبکه‌ها سهمی

بنیادین داشتند. بدین ترتیب، مشارکت زنان در جهاد دفاعی، در سطح پشتیبانی راهبردی و تقویت جبهه داخلی، عنصری ساختاری در منظومه دفاعی جمهوری اسلامی ایران به شمار می آید.

۲- رزمی. دفاعی: زنان در دفاع مقدس، در صورت نیاز، مستقیماً در امور رزمی مشارکت داشتند؛ از حمل سلاح و نگهبانی تا محافظت از مهمات و تخلیه کمک‌های مردمی (جودکی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۴). در جنگ رمضان نیز، حضور گسترده زنان، همان تأثیر حضورشان در مناطق جنگی را دارد. اکنون که تمام ایران منطقه‌ای جنگی محسوب می‌شود، زنان با شجاعت و وطن‌پرستی در حال نگارش تاریخ هستند و با نمایش باشکوهی از الگوی زن مسلمان، آمادگی خود را برای رویارویی با دشمنان اعلام کرده‌اند؛ چنان‌که زنان بلوچ ایران آمادگی خود را برای مقابله با نیروهای مهاجم اعلام نمودند.

۳- امدادی: در دفاع مقدس، زنان در دو حوزه امدادی نقش ایفا می‌کردند: الف) حضور به عنوان پرستار و کادر پزشکی در مناطق جنگی و خطوط مقدم.

ب) راه‌اندازی ستادهای امدادی و تأمین نیازهای دارویی بیمارستان‌ها و مراکز درمانی (تقی‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۳).

این نقش در جنگ رمضان نیز برجستگی و شور بیشتری یافته است.

۴- فرهنگی. تبلیغی: این بعد شامل موارد زیر است:

الف) حضور در عرصه‌های فرهنگی، تبلیغ، تجلیل از شهدا، عیادت از مجروحان، رسیدگی به خانواده شهدا، مقابله با شایعات و ضد انقلاب، و شرکت در تشییع و بزرگداشت شهدا.

ب) نویسندگی، گزارشگری و تولیدات فرهنگی-هنری در جهت ترویج

فرهنگ ایثار و مقاومت.

(ج) اشاعه فرهنگ صبر در برابر شهادت و مجروحیت.

(د) زمینه‌سازی برای حضور فعال‌تر.

۵- حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس: زنان، به واسطه نقش‌آفرینی خود در دوران دفاع مقدس، راویان صادقی از آن دوران هستند و در ادبیات پایداری و دفاع مقدس، تأثیری مؤثر داشته‌اند.

نتیجه‌گیری

تحلیل سیر تاریخی حضور زنان در دفاع از ارزش‌های دینی و کیان جامعه، از الگوهای برجسته صدر اسلام تا مشارکت‌های معاصر، گویای تکامل و تعمیق نقش آنان است. زنان، فراتر از تصورات محدود، در تمامی عرصه‌ها، از نبرد مستقیم و امدادگری گرفته تا فعالیت‌های فرهنگی، تبلیغی، حفظ آثار و پشتیبانی راهبردی، نقشی فعال و تعیین‌کننده ایفا کرده‌اند.

در دوران دفاع مقدس و جنگ رمضان، این نقش‌آفرینی با پیوند دادن جبهه و خانواده، و با تأسی از سیره نبوی فاطمی، به اوج خود رسید. زنان نه تنها در پشت جبهه، بلکه در خط مقدم نیز حضور یافتند و با روحیه جهادی و مدیریت بحران، توان دفاعی کشور را تقویت نمودند. این مشارکت‌ها، صرفاً واکنشی به شرایط اضطراری نبود، بلکه به عنصری ساختاری در منظومه دفاعی و اجتماعی ایران تبدیل شد که برپویایی، انسجام و استمرار ارزش‌های انقلابی تأکید دارد. حماسه‌آفرینی زنان در این دوران، الگویی نوین و ماندگار را برای فرهنگ بشری به ارمغان گذاشت که نشان‌دهنده ظرفیت بی‌بدیل آنان در دفاع از دین و ارزش‌های الهی در هر زمان و مکانی است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن حجر عسقلانی، أحمد، الإصابة في تمييز الصحابة، تحقيق: عادل أحمد، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۵.
۲. ابن سعد بغدادی، محمد، الطبقات الكبرى، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۰.
۳. ابن عساکر، علي بن الحسن، تاريخ دمشق، حقق: عمرو بن غرامة عمروي، بيروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۱۵.
۴. ابن هشام، السيرة النبوية، بیجا، دار المعرفة، بیتا.
۵. تستری، قاضی نورالله، إحقاق الحق وإزهاق الباطل، قم: مكتبة المرعشي النجفي، ۱۴۰۹.
۶. تقی زاده، کامبیز، جایگاه زنان در ایران پس از انقلاب اسلامی، مجموعه مقالات همایش بزرگداشت بانوی انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰.
۷. جودکی، محمد علی، نقش زنان در دفاع مقدس، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۵.
۸. خوئی، أبوالقاسم، منهاج الصالحین، بیجا، مؤسسة الخوئي الإسلامية، بیتا.
۹. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ نهم، ترجمه محمد باقر موسوی، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۸.

۱۰. طبري، أحمد بن عبد الله، ذخائر العقبى في مناقب ذوى القربى، قاهره، دار الكتب المصرية، ۱۳۵۶.
۱۱. طوسى (شيخ طوسى)، محمد بن حسن، الغيبة، محقق: عبادالله طهرانى، قم: بنياد معارف اسلامى، ۱۳۸۳.
۱۲. قزوینی، کاظم، فاطمه زهرا عليها السلام از ولادت تا شهادت، چاپ پنجم، ترجمه على كريمى فریدنى، قم: مرتضوى، ۱۳۸۴.
۱۳. قمى، عباس، سفينة البحار و مدينة الحكم، قم: اسوه، ۱۴۱۴.
۱۴. مجلسى، محمد باقر، بحار الانوار، بيروت: دار احياء التراث العربى، ۱۴۰۳.
۱۵. نجفي جواهرى، محمد حسن، جواهر الكلام في شرح شرائع الإسلام، چاپ هفتم، محقق: عباس قوچاني، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۳۶۲.
- مسلم، قشیری نیشابوری، صحيح مسلم، مصحح: محمد فواد عبدالبارى قاهره، د، ارالحديث، ۱۴۱۲.
۱۶. واقدى، محمد بن عمر، المغازى، محقق: جونزمارزدن، چاپ سوم، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ۱۴۰۹.